

Н.І. Малолетова

Л.А. Дубровіна

доктор історичних наук

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

м. Київ

НАЦИСТСЬКА БІБЛІОТЕЧНА ПОЛІТИКА У ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ КИЄВА У 1941–1943 рр. І ДОЛЯ КНИЖКОВИХ ФОНДІВ БІБЛІОТЕКИ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни стала об'єктом дослідження лише у 90-х роках. За короткий час з'явилася значна кількість статей, в основному пов'язаних з аспектом повернення незаконно вивезених культурних цінностей, що стало результатом діяльності спеціальної Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. Перший етап діяльності Комісії був пов'язаний із розробкою теоретичних та практичних питань (стан, завдання, перспективи) цієї проблеми, зокрема щодо музейних та архівних фондів. Певна увага була приділена й бібліотечним фондам. До 90-х років окупаційні архівні документи до наукових досліджень практично не залучалися через обмежений доступ до цих фондів. Переважна більшість статей про бібліотеки та їх діяльність під час війни спиралася на матеріали газетних статей і агітаційні публікації періоду війни та повоєнного часу, матеріали республіканської Надзвичайної державної комісії про злочини нацистських загарбників, які значною мірою мали односторонній характер¹. Збірники документів та дослідження радянських істориків про Велику Вітчизняну війну характеризувалися ретельним відбором документів, і про період окупації писалося дуже стисло². У підручниках та загальних працях з питань історії бібліотечної справи цей період, як правило, лише згадувався. Деякі огляди 80-х (зокрема, Н.Ф. Королевич та З.В. Гімальдінової³) мали лекційно-узагальнюючий характер. У 90-х роках у межах діяльності Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей працювали А. Корнієнко, О. Александрова, Л. Андрієнко, Г. Ковач, Ю. Лазаренко, І. Лосієвський, М. Воробей та інші, які включали до списків втрачених культурних цінностей деякі архівні матеріали про втрати

бібліотек під час Другої світової війни та у період окупації України, але в цілому мали декларативний характер й ґрунтувалися на матеріалах, переважно, відомчих архівів бібліотек (в основному – актах про втрати фондів під час окупації, що були складені бібліотечними комісіями) та матеріалах вказаної Надзвичайної комісії⁴. Діяльність бібліотек розглядалася лише в плані втрат фондів. Деякі матеріали (зокрема повідомлення О. Александрової) містили архівні відомості, але без посилань на конкретні справи та листи⁵. Контекст розшуку та повернення книжкової спадщини превалював над іншими питаннями діяльності бібліотек. Хоча, дійсно, багато відомств та команд займалися грабежем культурних цінностей та бібліотечних фондів, реальних даних про конкретні відомості щодо діяльності бібліотек й, зокрема, головної бібліотеки – БАН – під час окупації, було зібрано дуже мало. Переважна більшість статей не враховувала матеріали, опубліковані німецькими дослідниками⁶, хоча ця проблема останнім часом дуже ретельно вивчається у Німеччині й, зокрема, грабіжницька діяльність команди Кюнсберга⁷. Опубліковані останнім часом документи щодо України у період війни містять відомості, у яких бібліотечні фонди згадуються лише побіжно⁸. Недостатнє знайомство з архівними джерелами з питань повоєнної реституції породило повторювання помилок щодо претензій на втрати, які вже були повернені після війни в Україну, але потрапили до інших бібліотек та архівів (маються на увазі рукописні матеріали та книжки, які були знайдені в американській зоні окупації в 1946 р. і повернуті до України та потрапили до відповідних бібліотек у тому випадку, якщо на книжках були штампи). Так, рукописні матеріали з БАН УРСР разом з документами ЦДІАК, які супроводжував співробітник БАН М.В. Геппенер, потрапили до американської зони окупації і були повернені помилково до ЦДІАК наприкінці 40-х років разом з вивезеними документами цього архіву⁹. Бібіковська колекція (у зв'язку з тим, що на книжках були проставлені штампи Університету св. Володимира) надійшла після повернення до фондів Київського університету тощо. Недостатнє знайомство з історією бібліотечної справи визначило й те, що до втрат і незаконного перерозподілу фондів у повоєнний період були зараховані фонди, які задовго до війни законним шляхом переміщувалися з одних бібліотек до інших (так, наприклад, у 1932 р. внаслідок купівлі з фондів бібліотеки ім. ВКП(б) до БАН УРСР перейшли колекції Д. та В. Юзефовичів, І.В. Лучицького та Д.С. Трощинського, про котрі неодноразово писали як про незаконне переміщення, лише враховуючи наявність штампів бібліотеки ім. ВКП(б)¹⁰. Все це свідчить про необхідність залучення до дослідження історії фондів, в тому числі й переміщених під час Другої

світової війни, досвідчених істориків та архівістів, які володіють методами архівної евристики та джерелознавства, вивчення якнайповнішого кола джерел стосовно цього питання, встановлення реальних втрат та простеження їхнього переміщення спочатку в Україні, а вже потім – поза її межами.

Деякі питання щодо спільної долі незаконно вивезених бібліотек та архівів були відображені в публікаціях американської дослідниці радянських та пострадянських архівів П. Грімстед Кеннеді, яка за допомогою українського історика Г.В. Боряка збрала значний матеріал про переміщення архівів під час Другої світової війни. Ці матеріали стали важливим, хоча й неповним, за її визнанням, джерелом, для з'ясування долі бібліотечних фондів після вивезення з України, оскільки дослідниця мала доступ до німецьких та американських архівів¹¹.

Отже, питання долі бібліотечних фондів цього періоду, зокрема київських, ще вивчено далеко недостатньо й потребує серйозного ставлення до джерельної бази, необхідності залучення усіх можливих архівних джерел (й, в першу чергу, з фондів київських архівів): Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (фонд 3206 – Рейхскомісара України та 3676 – Оперативний штаб рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга¹²); Державного архіву Київської області (ДАКО) (фонд Р-2356 – Київська міська управа; фонд Р-2412 – Музей-архів переходової доби). У фонді Рейхскомісара України містяться матеріали про бібліотечну політику Рейху щодо окупованих територій, офіційні документи про бібліотечну політику та повноваження відомства Розенберга, заснування центрального книгосховища при Рейхскомісаріаті України, Управління архівами, музеями, бібліотеками, матеріали обстежень та реорганізацій бібліотек України, звіти, документи про конфіскацію книг з видавництв та бібліотек, переліки надісланих до Німеччини книг, відомості про переміщення фондів бібліотек, накладні про відправку книг, листування з німецькими книжковими фірмами, матеріали обліку і переліки приміщень, де зберігаються культурні цінності; переїзд Управління до Кам'янця-Подільського.

Фонд Оперативного штабу Розенберга зберігає матеріали про стан фондів та діяльність музеїв, архівів і бібліотек України, ревізії бібліотек, листування та інші документи щодо пересилки книг і каталогів, переліки книг, які надійшли до західноєвропейського відділу штабу, матеріали про особовий склад і залучення до співпраці місцевого населення, запити про вантажі, що надійшли до штабу, супровідні листи до вантажів, інструктивно-методичні матеріали, звіти та доповідні записки щодо діяльності робочих груп в окупованих “східних областях”, доповідні записки стосов-

но підготовки до вивозу літератури, циркуляри-вказівки для роботи в бібліотеках, архівах і музеях за окремими темами, відомості про закриття доступу до літератури, німецькі газети, які видавалися в Україні, плани укомплектування бібліотеки Розенберга в Берліні за рахунок фондів бібліотек України, переліки книг, вивезених у 1943 р., доповіді щодо інвентаризації книг, вивезених з окупованих областей України у 1941 р. тощо.

У фонді Київської управи зберігаються постанови стосовно збереження книжкових фондів, документи про долю державних та церковно-богословських бібліотек, стенограми пленумів Київської міської управи, матеріали про роботу і наявну кількість бібліотек, які працювали у період окупації, відомості про організації, що існували в Києві у період нацистської окупації, про діяльність Музею-архіву переходової доби, звіти про діяльність БАН та про стан Центральної бібліотеки у м. Києві, організацію бібліотечок для читання українським робітникам, які працюють у Німеччині та ін.

Фонд Музею-архіву переходової доби (квітень–вересень 1942 р.) хоча й невеликий, але в ньому також можна відзначити документи про діяльність самого музею, передачу до Музею-архіву переходової доби рідкісних книг для виставок, окремі матеріали про стан та діяльність бібліотек і музеїв м. Києва.

Певні матеріали щодо окупаційного періоду збереглися і в архіві НБУВ: документи про втрати під час війни, про облік фондів після окупації, звіт про діяльність бібліотеки в 1941–1943 рр., документи листування та ін.

Водночас виявлені матеріали не можна вважати повністю вичерпними, лише подальший розшук архівних джерел, безпосередня робота з фондами в бібліотеках України та світу дозволять встановити реальні події того часу, реальні втрати та переміщення фондів.

Нацистська політика щодо культурних цінностей на окупованій території України була відображенням загальноімперської політики Третього рейху і характеризувалася певними змінами орієнтирів під час розвитку подій. Його лідери, назвавши себе носіями європейської культури, історичною місією німецького народу оголосили “захист культурних цінностей від азіатського та більшовицького впливу”. 20 серпня 1941 р. Гітлер поширив на окуповані східні території цивільне управління, а 1 вересня цього ж року були засновані рейхскомісаріати Остланду та України. На чолі цивільного управління стояв рейхсміністр окупованих територій Альфред Розенберг, а рейхскомісаром України був призначений гауляйтер Еріх Кох¹³. Одним з найважливіших гасел політики Е. Коха щодо завойованих територій було: “... ми захищаємо сьогодні культурні цінності всього світу, в руках німецького солдата перебуває їх доля”¹⁴.

На початку війни, зокрема під час воєнних дій, “східні” культурні цінності не були предметом спеціальної уваги з боку командування. Так, згідно з Наказом командуючого VI німецькою армією Рейхенау “Про поведінку військ на Сході” від 13 листопада 1941 р., для німецьких військ, що займали територію України, “ніякі історичні або культурні цінності на Сході не мають значення”, а архітектурні споруди та будівлі розглядалися винятково як можливі приміщення для розташування казарм (окрім спеціально обумовлених промислових об’єктів)¹⁵. Тому у перші місяці війни частина бібліотек України суттєво постраждала від воєнних дій та розміщень в їхніх приміщеннях військових.

Усвідомлення значення бібліотек як скарбниць національної і світової культури, а також важливого джерела місцевої історії, матеріальних ресурсів та економіки визначило політику щодо них на окупованих територіях після того, як фронтові події чим далі переміщувалися на схід. Для експертизи, аналізу та конфіскації культурних цінностей ще в 1940 р. був створений Оперативний штаб одного з головних ідеологів нацистської партії Альфреда Розенберга, який був 17 липня 1941 р. призначений рейхсміністром окупованих “східних областей”¹⁶.

Про намір створити та направити до Рейхскомісаріату України робочу групу Оперативного штабу, яка мала б взяти під контроль ті культурні цінності, що могли становити інтерес для “націонал-соціалістських досліджень”, було заявлено в офіційному листі рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга до рейхскомісара України Еріха Коха від 3 жовтня 1941 р. У цьому листі рейхскомісару України доручалося взяти під контроль усі культурні цінності, “які становлять інтерес для дослідження ідейних противників націонал-соціалізму та націонал-соціалістичного дослідження”, а також заборонити без його особистого дозволу вивозити будь-які культурні цінності з території Рейхскомісаріату і зберігати “державне управління музеями і бібліотеками недоторканими, залишивши за Оперативним штабом право огляду та інвентаризації”¹⁷.

Нацистські експерти бібліотечної справи почали активно діяти на всій окупованій території України. Вони вживали заходів щодо запобігання знищення книжкових колекцій світового рівня з метою поповнення скарбів Рейху, з одного боку, з іншого, плануючи встановити свою владу на тривалий час, нацисти відокремлювали ті книжкові фонди, що становили особливий інтерес з політичної та ідеологічної точок зору для вивчення більшовизму як ідеології та інших політичних течій, а також економічні та історичні відомості про розвиток України, її населення, природні ресурси. Ці матеріали використовувалися для організації управління окупа-

ваними територіями. Велике значення надавалося будь-яким енциклопедичним та довідковим виданням, науково-технічній літературі з усіх галузей знань, які обліковувалися у повному обсязі.

Література ідейно-політичного напрямку відбиралася з книгосховищ України для спеціальних бібліотек Рейху, які повинні були стати базою для наукових досліджень в інститутах Німеччини. Ці дослідження мали довести перевагу націонал-соціалістичної доктрини над ідеологіями інших країн. З цієї метою складалися спеціальні розшукові каталоги.

Оцінка експертами бібліотечних фондів України була досить високою. Тому культурними цінностями, зокрема бібліотеками, на окупованій Україні зацікавилася багато конкуруючих між собою нацистських організацій і відомств, які належали до різних військово-політичних структур фашистської Німеччини. Це, передусім, – представники вермахту, Міністерства закордонних справ, Міністерства окупованих східних областей, СС, націонал-соціалістської партії тощо. У всіх них були різні інтереси, мета та методи діяльності.

Після окупації міст бібліотеки одразу ж бралися під охорону військової адміністрації, вони опечатувалися уповноваженим представником військової групи. У рамках вермахту групи армій “Південь” на Україні діяв уповноважений від Пруської державної бібліотеки д-р Вернер Шміц. Одночасно з ним на Україні діяв уповноважений Шефа військових архівів при групі армій “Південь” полковник фон Гьодль. Обидві ці команди повинні були забезпечити збереження потрібних їм об’єктів на окупованій території від вандалізму та розграбування і в той же час наділялися правом конфіскації важливих архівних та бібліотечних матеріалів воєнного характеру. Уповноважені Пруської державної бібліотеки та Шефа військових архівів просувалися разом з передовими військовими частинами, і тому їх звіти містять важливу інформацію про стан бібліотек і архівів у перші дні окупації¹⁸.

Оперативна команда VI Відділу “G” Головного імперського управління безпеки діяла на Україні під керівництвом унтерштурмфюрера СС д-ра фон Гена. Ця команда мала своїм завданням забезпечити економічною, технічною, краєзнавчою літературою та статистичними матеріалами дослідницькі інститути цього управління¹⁹.

Разом з передовими частинами вермахту діяв батальйон СС під командуванням штурмбанфюрера СС барона Еберхардта фон Кюнсберга. Цей загін був безпосередньо підпорядкований Міністерству закордонних справ Німеччини. Батальйон мав у своєму розпорядженні 4 роти і науковий штаб, укомплектований першокласними фахівцями з різних галузей знань.

У рамках військової групи армій “Південь” на Україні діяла зондеркоманда Кюнсберга “Потсдам”, яка мала підгрупи в Києві, Львові, Одесі, Харкові, Криму²⁰.

Керівником групи “Потсдам” був д-р Пацак, а консультантами-фахівцями з окремих економічних, політичних та військових дисциплін – оберштурмфюрер СС д-р В. Краллерт, унтер-оберштурмфюрери СС – д-р Паульсен, д-р Лібен, д-р Прюссман і представник Географічної служби – д-р Козак²¹.

В Україні активно діяло у рамках СС також науково-дослідне товариство “Спадщина” та воєнізовані геологічні групи СС.

Найбільш активну діяльність у конфіскації бібліотечних скарбів України здійснював Оперативний штаб рейхсміністра окупованих східних областей Альфреда Розенберга²². Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга був покликаний ідеологічно обґрунтовувати загарбницьку політику нацистської Німеччини та розв’язаної нею війни. Тому він був наділений широкими повноваженнями щодо культурних цінностей – правом їх досліджувати на предмет політичних та ідеологічних матеріалів противників націонал-соціалізму і правом конфісковувати потрібні їм матеріали²³.

Численні накази Верховного командування вермахту, а також рейхсляйтера Розенберга про завдання його Оперативного штабу були посилені наказом фюрера від 01.03.1942 р. про повноваження А. Розенберга відносно конфіскації і використання культурних цінностей в окупованих східних областях²⁴. Оперативному штабу на окупованих територіях надавалося право перевіряти бібліотеки, архіви та інші установи і конфісковувати “матеріали бібліотек, архівів, лож та інших ідейних і культурних установ усіх видів, досліджувати їх для ідейних завдань НСНРП та майбутніх наукових досліджень Вищої школи”. Під приводом того, що “євреї, масони та інші пов’язані з ними ідейні противники націонал-соціалізму є винуватцями теперішньої направленої проти рейху війни”, під це розпорядження підпадали також безпосередньо культурні цінності, які були власністю окремих громадян, у тому числі євреїв, а також цінності нез’ясованого походження²⁵.

Оперативний штаб Розенберга був утворений як окрема самостійна організація, керівництво якою здійснювалося через рейхсканцелярію, що контролювала діяльність усіх служб рейхсляйтера. Він складався з Управління штабу у Берліні, яке очолював штабсфюрер Герхардт Утікаль, та розгалуженої системи відділів, груп, зондеркоманд і зондерштабів. Працівники зондерштабів були висококваліфікованими фахівцями у різних галузях знань. Загалом у структурі Оперативного штабу працювали 11 зондерштабів, які охоплювали майже всі галузі науки і культури, виконували

роль своєрідного інтелектуального центру – на відміну від робочих груп як організаційних і виконавчих центрів²⁶.

Головна робоча група України була організована 3 жовтня 1941 р. Вона контролювала території Східної і Південної України, Криму та південних областей Росії і налічувала за станом на березень 1943 р. 5 робочих груп: Києва, Харкова, Херсона, Криму (з центром у Сімферополі) та Дніпропетровська. Керівником головної робочої групи України було призначено гауамтслайтера Франца Зейбота, а з 10.08.1942 – Георга Антона. Водночас на території України діяло 4 зондеркоманди – в Одесі, Мелітополі, Миколаєві та Чернігові²⁷.

В Оперативному штабі велике значення надавалося регулярності, точності та повноті звітної документації. Головні робочі групи надсилали до Берліна щомісячні звіти (не пізніше 3 числа наступного місяця). Робочі групи і зондерштаби готували свої звіти щотижня і щомісяця. Крім звітів, Головний штаб у Берліні вимагав облікову картку на кожний об'єкт, що контролювався. Оперативний штаб Розенберга мав гнучку структуру, здатну швидко реагувати на зміни обставин і здійснювати великий обсяг роботи в стислі строки при незначній кількості співробітників²⁸.

Оперативним штабом Розенберга для виконання завдань, покладених на нього фюрером, була створена так звана Східна бібліотека Розенберга, яка мала стати бібліотечним центром з історії та культури народів, які населяли так званий “східний простір”, – росіян, українців, білорусів, прибалтійських націй, а також центром дослідження ідей та практики більшовизму. Її дирекція та засновне книгосховище розмішувалося у Берліні, а філія – у Києві. Формування фондів Східної бібліотеки було розпочато взимку 1941–1942 рр. у Ризі, а у травні основні її фонди частково були перевезені до Берліна. До роботи з організації книгосховища у Києві були залучені всі робочі групи Оперативного штабу Розенберга на Україні. Філія у Києві створювалася на основі бібліотек Харкова, Дніпропетровська, Києва, Криму, а також Риги та Парижа. Книгосховище у Києві мало дублювати основний фонд Східної бібліотеки у Берліні. Тому кращі за станом примірники або наявні в одному числі концентрувалися в Берліні, а дублети – в Києві. У цей період найбільша робота по відборі книг до Східної бібліотеки провадилася у Харкові, головним чином, у Науковій бібліотеці імені Короленка, та в Києві, в тодішній Київській обласній бібліотеці імені ВКП(б) (нині – Національна парламентська бібліотека). Для цієї бібліотеки з окупованих територій колишнього СРСР (з урахуванням України), було вивезено понад півмільйона книг. Наприкінці 1943 р. ця бібліотека була переміщена з Берліна до Ратібора (польське місто Рацібуж), яке знаходиться у Сілезії, за 80 км від Катовіце²⁹.

Оперативний штаб Розенберга мав право діяти при виконанні своїх завдань в окупованих областях як цивільного, так і військового управління. Наказом вищого командування вермахту зондеркоманди Оперативного штабу увійшли до тилкових частин вермахту. Їм належало носити коричневу форму з відповідними відзнаками. Ця форма викликала неприємні почуття у військових, які вважали представників Оперативного штабу Розенберга чужаками, тилковими екскурсантами³⁰.

Діяльність Оперативного штабу була підпорядкована також інтересам партійного відомства Розенберга та Вищої школи, проект створення якої, як майбутнього партійного університету, був розроблений Розенбергом і схвалений Гітлером ще у 1939 р. За розпорядженням Гітлера від 29.01.1940 р. Вища школа офіційно мала стати "центром національно-соціалістичного дослідження, навчання та виховання" і провадити дослідження в галузі генетики, з расового питання, походження арійської нації та її історії, з питань релігії, історії, філософії тощо. Для її створення (яке планувалося після закінчення війни) рейхсляйтеру Розенбергу доручалося провести дослідницькі підготовчі роботи і започаткувати бібліотеку³¹. У зв'язку з цим завданням у рамках Вищої школи було створено ще у 1939 р. Центральну бібліотеку та цілий ряд науково-дослідних інститутів, першим з яких був офіційно відкритий 26.03.1941 р. Інститут вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, куди надійшло лише з Києва понад 100 тис. примірників видань³².

До системи Вищої школи входили також: Інститут німецької етнографії, Інститут релігієзнавства та Інститут біології і расової теорії.

З 1939 р. до жовтня 1942 р. Центральну бібліотеку Вищої школи очолював д-р Вальтер Гроте, знаходилась вона у Берліні, а у жовтні 1942 р. переїхала до австрійського міста Анненгейма, неподалік від якого в монастирі містечка Танценберг у 1943 р. було організовано велике книгосховище³³.

Відповідно до цього визначалися три основні напрями діяльності Оперативного штабу Розенберга, а саме: відбір іудаїки; відбір літератури для Центральної бібліотеки Вищої школи; відбір літератури для Східної бібліотеки.

В областях цивільного підпорядкування на території Рейхскомісаріату України з метою управління, охорони та збереження від розкрадання культурних цінностей, в першу чергу, іншими нацистськими організаціями, 7 грудня 1942 р. було створено Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями. Оперативний штаб Розенберга став своєрідним попередником цього управління на території Рейхскомісаріату України і в майбутньому мав з ним тісні зв'язки³⁴.

Керівництво Крайовим управлінням було доручено директору Берлінського державного архіву д-ру Георгу Вінтеру. Підпорядковуючись Рейхс-комісаріату України та Архівному управлінню Рейху, він водночас був представником штабу Розенберга³⁵.

Однією з причин утворення Крайового управління було прагнення рейхскомісара України обмежити повноваження Оперативного штабу Розенберга розпоряджатися культурним майном України. Співробітники Управління відвідували та обстежували бібліотеки за єдиною схемою: у звітному записі передбачався опис приміщення бібліотек, їхніх фондів, процес евакуації або знищення бібліотечних фондів більшовиками, список персоналу, використання фондів німецькими службами та проведені заходи в тій чи іншій бібліотеці. Вся ця інформація заносилася до спеціальних картотек.

У зв'язку із постійною внутрішньою боротьбою між різними відомствами Рейху, доля Бібліотеки Академії наук, яка, хоча й була частково евакуйована, залишивши в своєму приміщенні певну кількість бібліотечних фондів, каталогів, картотек та бібліотечного обладнання, – склалася трагічно. Хоча Бібліотека й не постраждала внаслідок воєнних дій в 1941 р.³⁶, безпосередньо після захоплення Києва 19 вересня 1941 р. й до налагодження окупаційного режиму у головному приміщенні Бібліотеки розмістилася казарма для німецьких солдат, які по-варварському обходилися з книжками, каталогами і бібліотечним обладнанням, пристосовуючи їх для облаштування власного постюю. Зокрема, вони використали для опалення не лише меблі, а й майже 7 тис. книжок (у т.ч. у відділі міжнародного книгообміну – 5 тис.), надзвичайно цінний для наукової бібліотеки каталог розкритих псевдонімів, криптонімів та антонімів, який налічував 18 тис. карток, а також були частково знищені робочі картотеки періодичних і серійних видань (5 тис. карток)³⁷.

Майже одночасно з передовими німецькими підрозділами у Києві з'явилися представники “колон Кюнсберга”. З кінця вересня 1941 р. вони заснували у місті свій опорний пункт і розпочали діяльність по конфіскації культурних цінностей, у тому числі і в бібліотеках³⁸.

З метою уникнення конкуренції з боку інших окупаційних служб об'єкти, потрібні команді Кюнсберга, опечатувалися, на спеціальних оголошеннях з червоними позначками Міністерства закордонних справ був напис: “Взято під контроль групою Кюнсберга за дорученням рейхсміністра. Вхід заборонено”. (Далі печатка, підпис співробітника таємної польової поліції). Після того, як команда свою роботу закінчувала, оголошення знімалося, і тоді працювали інші служби³⁹.

Діяльність зондеркоманд Кюнсберга викликала незадоволення з боку інших конкуруючих служб, зокрема Оперативного штабу Розенберга. Але, маючи такого могутнього заступника, як Ріббентроп, Кюнсберг досить спокійно ставився до протестів і особливого бажання співробітничати з Оперативним штабом не мав.

Спочатку зондеркомандами Кюнсберга були переглянуті фонди бібліотек колишніх урядових і партійних установ, з яких була вивезена, в основному, література з питань економічної статистики, таблиці про структуру промисловості і засоби виробництва. Ця література разом з окремими картами була негайно надіслана до Берліна. Військові матеріали, зокрема карти переправ через Дон і Волгу, були передані безпосередньо уповноваженим військових груп "Південь", а представники Вищого командування військової геології одержали значний масив геологічної літератури про Донбас та Урал. Були переглянуті також фонди бібліотек наукових інститутів, церков, соборів та музеїв⁴⁰.

Зондеркоманди Кюнсберга працювали дуже інтенсивно. Найуважніше переглядалися фонди установ Академії наук та її головної бібліотеки. Вже 12 жовтня 1941 р. д-р Краллерт доповідав у Берлін представнику Міністерства закордонних справ Німеччини д-ру Лютеру, що у Києві конфісковано надзвичайно багатий матеріал "тільки в інститутах Академії наук і Академічній бібліотеці було переглянуто 3 млн. книг з питань краєзнавства і що цей матеріал дотепер перевищує у 10 разів аналогічний матеріал з Риги і все більше зростає, незважаючи на копіткий перегляд. Конфіковано біля 8 тис. книг і приблизно 5 тис. географічних карт"⁴¹. Найбільш цінними серед них він вважав відомий новий атлас про Мурманську область з багатьма економічними та географічними відомостями і супровідним текстовим томом, низку геологічних карт Донецького басейну з реєстрацією нових родовищ корисних копалин, нову, тільки надруковану адміністративну карту України, а також спеціальні карти Ірану.

Крім того, були вивезені у великій кількості радянські атласи та енциклопедії, а також статистичні матеріали і топографічні словники. Велика увага приділялася матеріалам з питань видобутку та переробки сировини і виробництва каучуку⁴².

Представник Географічної служби д-р Козак у своєму звіті від 10 листопада 1941 р. зазначав, що кількість переглянутих зондеркомандою у Києві книжок коливається від 4 до 5 млн. Він писав, що конфіковано багато повних комплектів періодичних і серійних видань з питань геології і суміжних наук, етнографії та антропології, які були представлені у великій кількості, а також максимально повно взяті видання з економічної гео-

графії, геодезії і карти. Д-р Козак навіть поставив собі завдання переглянути протягом жовтня приблизно 3 млн. книг, які знаходились у стосах. Серед конфіскованих книг він особливо відзначив найстаріший російський атлас (“Кіролов”), “академічний атлас світу” (1737), учбовий атлас Росії (1745) – у багатьох примірниках, окремі карти Росії 1550 р. (частково з факсиміле), 3 примірники географії Росії (1627) тощо. За даними експертів Кюнсберга найбільш значимі зібрання карт були виявлені у ящиках, які підготували для евакуації в Уфу, але за браком часу не відправили бібліотеки академічних інститутів⁴³.

Фонди Володимирського собору були переглянуті 30 жовтня 1941 р. Представники команди зазначали, що у соборі з підлоги до стелі зберігаються мільйони книг переважно релігійного характеру, а також журнали. А з 6 листопада зондеркоманда Кюнсберга працювала у філії Бібліотеки на Подолі, де містилося велике зібрання гебраїки та іудаїки. Д-р Козак звітував, що, незважаючи на те, що очікуються ще матеріали з Одеси, Харкова та прибалтійських республік, київське зібрання є найвагомим, для належної розстановки якого потрібно особливе приміщення. За даними досліджень, єврейські колекційні фонди, значна частина котрих зберігалася на Подолі, за станом на 1939 р. складала 250576 од. зб. і становили значну історико-культурну цінність⁴⁴.

Підкріплюючи високу оцінку київських матеріалів БАН, д-р Козак писав, що була виявлена рукописна географічна карта часів Петра I. Вже 10 листопада зондеркомандою Кюнсберга, не враховуючи матеріалів для Географічної служби, було спаковано 370 ящиків з культурними цінностями для відправки до Берліна (230 ящиків було відправлено вантажівками до Житомира, а звідти – залізничним транспортом)⁴⁵.

Після перегляду бібліотечних фондів Київської духовної академії на Подолі, у центральний корпус на вул. Володимирську, 62 були вивезені каталоги, журнали і стародруки. З листа О.І. Полуляха до І.І. Коровицького, наукового співробітника Музею переходової доби, референта віросповідних справ відділу культури і освіти Київської міської управи, про долю церковно-богословських бібліотек дізнаємося, що у липні 1942 р. у Подільському корпусі Бібліотеки АН залишилось усього 200 тис. книг з фондів КДА⁴⁶.

За свідченням консультантів групи, зважаючи на великі масиви у Києві наявної цікавої літератури, до команди надійшло підкріплення з Одеси, Варшави і Берліна.

14 березня 1942 р. шеф протоколу Міністерства закордонних справ Німеччини барон Дьорнберг влаштував у Берліні у приміщенні міністерства на Гарденбергштрассе, 29а для вузького кола привілейованих осіб – пред-

ставників вищих органів країни – виставку видань, конфіскованих командою Кюнсберга у східних окупованих областях. До цієї виставки було підготовлено покажчик на 22 с., який був розданий усім запрошеним. По можливості експонувалися дублети.

Експонати цієї виставки було систематизовано за 4 розділами: 1. Географія; 2. Політика; 3. Політичні акції; 4. Цінності, “врятовані від знищення”. Під останніми малися на увазі раритети та рідкісні видання. За документами, у 4-му розділі була представлена конфіскована у Харкові література, яка була евакуйована з Києва, але до місця призначення не дійшла. Це – “українська граматика Павловського (1816)”, “церковнослов’янський міссал (1639)”, видання “Наполеон та його соратники” (1828), “церковнослов’янська псалтир”, “венеціанський друк 17 ст.”, “перікопи у церковнослов’янській мові”, “Венеція” (1519) тощо. Крім того, на виставці експонувалася література з фондів Академічної бібліотеки, зокрема видання XVIII ст. з Володимирського собору, Бібіковська колекція, розкішно оформлені видання Києво-Печерської лаври⁴⁷.

Взагалі спектр видань, конфіскованих командою Кюнсберга, за тематикою був надто широкий: карти і географічна література з інформацією про родовища сировини; економіка, транспорт, статистичні дані про розміщення населення; етнологічна, антропологічна та історична література; література з актуальних питань медицини, сільське господарство і промисловість; архівна справа, пропагандистські матеріали, політичні акції, плакати і платівки, а також цінні бібліотечні фонди ХУІІ ст. Загальна кількість конфіскованих командою Кюнсберга видань на території колишнього СРСР становить 304694 од. зб. На всю цю літературу були складені докладні каталоги (географічні і предметні), які розсилалися зацікавленим нацистським науковим установам⁴⁸.

З рапорту шефа Центральної бібліотеки при Рейхскомісаріаті України, створеної на базі БАН, Й. Бенцінга ми дізнаємося, що представники цієї команди у кількості 50 осіб протягом двох місяців вивезли великий масив економічної, статистичної, географічної та етнографічної літератури, яка могла становити, на їх погляд, військовий і політичний інтерес. Одночасно були вивезені безцінні першодруки та інші рідкісні книги, зокрема 50 скринь книг із колекції Бібікова, підготовлених до евакуації. З газетного сховища було конфіковано всі німецькомовні газети, які виходили на території колишнього СРСР⁴⁹. Але команда Кюнсберга, яка з 10.09.1942 р. стала називатися батальйон “Зброя-СС” (Bataillon der Waffen-SS), за розпорядженням головного командування СС від 29.07.1943 р. була ліквідована, а всі матеріали, які вона вивезла з окупованих територій, були роз-

поділені між іншими зацікавленими нацистськими організаціями та відомствами. Тому точну кількість вивезених з Академічної бібліотеки зондеркомандою Кюнсберга видань встановити практично неможливо⁵⁰.

На початку німецької окупації, коли Бібліотека штучно була перетворена на Центральну бібліотеку при Рейхскомісаріаті України, вона незначний час знаходилася у віданні Київської міської управи. У цей період виконував обов'язки керівника Бібліотеки О.І. Полулях, який певний час працював у БАН до війни й залишився в окупації. З матеріалів київських архівів відомо, що основу фондів Центральної бібліотеки при Рейхскомісаріаті України (БАН) склали фонди самої Бібліотеки АН з філіями, до якої були приєднані фонди бібліотек Університету, Політехнічного і Педагогічного інститутів, Історичної і Медичної республіканських бібліотек, що стали її відділами, а також фонди численних бібліотек академічних та науково-дослідних установ Києва й інших міст. При Бібліотеці деякий час діяла Українська книжкова палата⁵¹.

О.І. Полулях спробував звести до мінімуму втрати фондів. Основними завданнями Бібліотеки на той час були: 1. Збереження та охорона фондів; 2. Виявлення безгосподарних колишніх державних і приватних бібліотек; 3. Концентрація у Бібліотеці найціннішої літератури всіх видів друку, а також рукописних та архівних матеріалів⁵². Для пояснення розгортання роботи з експертизи фондів, їх перегляду та оцінки у газеті "Українське слово" (стаття "Бібліотека Української Академії наук": № 74 за 4 грудня 1941 р.) зазначалося, що "Бібліотеці потрібно підготувати свої книжкові фонди для обслуговування тих великих завдань, що стоять перед оновленою Україною".

У складі Київської міської управи створюється інспектура бібліотек Відділу культури та освіти (Фундуклеївська вул., 31), яка повинна була бібліотеки закріпити за діючими науковими та районними бібліотеками м. Києва. Завідував відділом доцент Солодовник⁵³. Відповідно до наказу окупаційної влади, Київська міська управа за підписом О. Оглобліна, який на той час завідував Управою, приймає постанову № 36 від 17 жовтня та її доповнення за № 244 від 11 грудня 1941 р. "Про збереження книжкових фондів", де передбачаються заходи по інвентаризації бібліотек та обліку фондів. У цих постановах зазначалося, що керуючі будинками м. Києва та його околиць повинні взяти на облік всі безгосподарні бібліотеки, які раніше належали радянським установам та різним закладам, а також приватним особам, які залишили Київ разом з більшовиками. На всі ці бібліотеки керуючим будинками потрібно було у триденний строк скласти відомості за таким змістом: Номери; Назва установи чи закладу або при-

звище колишнього власника бібліотеки; Адреса; Загальна характеристика за змістом; Кількість книжок⁵⁴. Внаслідок перевірки бібліотек та обліку бібліотечного фонду міста було зареєстровано 425 книгосховищ (у тому числі 16 наукових – крім бібліотек науково-дослідних установ Академії наук) та 279 приватних. З метою збереження фонди цих бібліотек були перевезені до Бібліотеки Академії наук⁵⁵. На 29 грудня 1941 р. функціонували БАН (50 працівників), Медична (9 працівників), Технічна (9 працівників), імені ВКП(б) (21 працівник), бібліотека імені Вінчевського (13 працівників)⁵⁶. Після того, як Бібліотека АН стала Центральною бібліотекою рейхскомісара України (і в її підпорядкування перейшла також більшість бібліотек академічних інститутів), у віданні Київської міської управи знаходилося 22 бібліотеки, здебільшого масові. З них була відкрита лише одна – Київська міська бібліотека для дорослих і дітей по вул. Володимирській, 46; інші бібліотеки були зачинені і перебували у стані консервації. Київська міська бібліотека по вул. Кірова, 146 була центром, куди звозили для подальшої відправки до Німеччини відібрані бібліотечні фонди з усіх міських книгозбірень⁵⁷.

З 1 березня 1942 р. у результаті боротьби за бібліотечні фонди здійснюється реорганізація бібліотечної мережі у Києві. Бібліотеку Академії наук оголосили Центральною бібліотекою при Рейхскомісаріаті України (ЦБРУ). Бібліотеки Медична, Політехнічного і Педагогічного інститутів, Університету та бібліотека імені Вінчевського фактично перепідпорядковуються ЦБРУ. Її шефом був призначений відомий книгознавець та історик книги, представник Пруської державної бібліотеки д-р Й. Бенцінг⁵⁸. Він приступив до постійної роботи у Києві з 20 січня 1942 р. і мав широкі повноваження для керівництва виявленням, відбором та вивезенням до Німеччини книжкових фондів з усієї України. Замість Полуляха, який став заступником завідуючого секцією віросповідання відділу культури та освіти Київської міської управи, керівником Бібліотеки був призначений М.В. Геппенер⁵⁹.

Д-ру Бенцінгу було також дано завдання ознайомитися зі станом бібліотечної справи на Україні, з пропозиціями щодо перебудови її на німецький зразок і провадити контроль за комплектуванням. 17 лютого 1942 р. він обстежив ряд київських бібліотек, головне наукових, і звіт про це обстеження надіслав до штабу Розенберга у Берліні⁶⁰.

Щодо ЦБРУ, зі слів О.І. Полуляха, Бенцінгом були відправлені до Берліна такі відомості. У фондах Бібліотеки за станом на 21 червня 1941 р. налічувалося 4 млн. 397 тис. пр. книг і журналів, а також 5 млн. 850 тис. газет і листівок. Фонди ЦБРУ були розміщені у 4 приміщеннях. Зокрема, у го-

ловному приміщенні по вул. Володимирській, 58а знаходилось 1 млн. 903 тис. книг, 360 тис. неопрacьованих та 31 тис. дублетів (переважно радянських видань з питань політики і старої літератури з права). Загалом 2 млн. 294 тис. видань.

У Володимирському соборі зберігалось: 50 тис. одиниць опрацьованих, 858 тис. неопрacьованих книг та 350 тис. дублетів – здебільшого журналів. У газетному сховищі, яке тоді знаходилося в Софійському соборі, 2 млн. 500 тис. оброблених номерів газет, 2 млн. неопрacьованих, 350 тис. листівок, 1 млн. дублетів (всього 5 млн. 850 тис. газет). У Подольській філії зберігалось 840 тис. книг, у тому числі 320 тис. опрацьованих та 520 тис. неопрacьованих⁶¹.

О.І. Полулях стверджував, що про вивезені в евакуацію книги не було залишено жодної документації. Відомо лише, що були евакуйовані всі інкунабули, стародруки XVI–XVII ст., раритети, рукописи (в тому числі монастирські бібліотеки – Києво-Печерської та Почаївської лавр, Софійського і Михайлівського соборів), збірка Київського університету, Київської духовної академії, Кременецького та Ніжинського ліцеїв, рукописні твори українських письменників, глаголичні листки), картографічні видання, колекції Лазаревських, Микошевських, Хрептовичів, частково – Бібікова, Віленської медико-хірургічної академії та університету, Королівська (Regia) бібліотека, цінні довідники і книги з питань бібліотекознавства та бібліографії, мистецтва і музики, українські газети часів громадянської війни тощо. 100 тис. книг, які зберігалися у спецфонді Бібліотеки, було спалено перед окупацією⁶². О. Полулях повідомляв, що до відправки в евакуацію до Уфи були підготовлені 200 тис. книг та рукописів; перевезення здійснювалося п'ятьма потягами, але останній не дійшов до Дніпропетровська, через який пролягав шлях до Уфи. Доля його невідома (на думку О. Полуляха, цей потяг або залишився на товарній станції та згорів, або залишився на Подолі)⁶³. Не додають пояснень і документи періоду евакуації, про що спеціально наголошено у звіті керівника Бібліотеки в Уфі Б.І. Зданевича (відомо лише, що на 1 грудня 1941 р. не вистачало близько 300 скринь, але до того терміну ще не прийшов останній потяг з Академії наук, у складі якого були скрині Бібліотеки)⁶⁴.

Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями, а також Оперативний штаб Розенберга надавали великого значення виявленню та вивезенню до Німеччини єврейської літератури. Протягом першої половини 1942 р. д-р Бенцінг, д-р Гранцін і д-р Поль провели цілеспрямовану роботу, за результатами якої ми дізнаємося, що у приміщенні філії БАН, колишньої Духовної академії на Подолі, було виявлено велике зібрання іудаїки –

близько 150–250 тис. пр.⁶⁵ Перед війною до Подільської філії БАН потрапила значна кількість єврейської літератури, що була передана Бібліотеці у 30-і та передвоєнні роки у зв'язку з ліквідацією та реорганізацією ряду установ і організацій. Загалом серед 250 тис. пр. єврейських колекцій було розібрано лише 133490 пр., встановлено на полиці – 50 тис., заіндексовано – 50 тис., відбито в каталогах лише 80 тис. пр. Частина навіть і нових фондів не була ще упорядкована та облікована. Німецький архівіст, в 1942 р. консультант Головної робочої групи України, д-р Гранцін звернув увагу на те, що нові книжки не мали штампеля Бібліотеки⁶⁶. Серед цієї літератури налічувалося близько 50 тис. фоліантів рабиніки. У цій колекції іудаїки д-ром Подем (представником Інституту по вивченню єврейського питання у Франкфурті-на-Майні) був виділений основний фонд – близько 50 тис. пр. іудаїки та гебраїки, на який існувала картотека. Близько 25 тис. пр. гебраїки XV–XX ст. (біблії, талмуди, коментарі до них, газети, журнали) були складені хаотично і потребували упорядкування⁶⁷.

Окремо було обстежено також книгосховище колишньої Центральної єврейської бібліотеки імені Вінчевського, яке розміщувалося в так званій “Естраді” (вул. Мало-Васильківська, 13). Воно налічувало, крім іудаїки, близько 30 тис. пр. гебраїки і, очевидно, у період окупації передалося до фондів Академічної бібліотеки, звідки найцінніша частина була відправлена до Німеччини. Про це свідчать наявні нині у Бібліотеці залишки⁶⁸.

Для Розенберга влаштовувалися виставки найціннішої літератури, реквізованої на східних окупованих територіях, зокрема з єврейських фондів, на котрі він звертав найбільшу увагу. Це видання з філії Бібліотеки на Подолі: єврейські стародруки (зокрема відмічений один з них, що містив цензурні примітки папського цензора на кінцевій сторінці книги (1685), молитовник караїмів (1895); давньоєврейські пам'ятки Криму Абрахама Фірховича (1876); талмуд “Midrash Talpiot”(1875), “Книга Бунду” (1797) давньоєврейською мовою з цензурними помітками німецькою мовою на першій сторінці; Квартальник “Wissenschaft und Revolution” за 1935 р. (видання Академії наук УРСР на ідиш), плакати на ідиш пропагандистсько-комуністичного спрямування тощо. Хоча, в першу чергу, вибиралися матеріали на івриті, видання ідеологічного характеру відбиралися й на ідіші⁶⁹.

У Бібліотеці була підготовлена для відправки до Центральної бібліотеки Вищої школи значна кількість матеріалів щодо єврейського населення України, зокрема матеріали з демографії та економічного стану єврейського населення; інформаційні бюлетені єврейської групи Відділу національностей Державної публічної бібліотеки (№ 1–4: 1935); “Русско-еврейский архив” (т. 1–3: 1882–1903); “Вестник Еврейского отдела Народного комиссариата по национальным делам” (№ 1–3: 1920) тощо⁷⁰.

У Київському державному обласному архіві зберігся звіт Бібліотеки від 6 серпня 1942 р. за власноручним підписом д-ра Бенцінга за період з жовтня 1941 р. – по липень 1942 р. В ньому зазначається, що (очевидно внаслідок збирацької діяльності бібліотечних фондів різних залишених установ та приватних зібрань) її фонди за цей час поповнилися на 372 тис. од. (книг і журналів). Крім того, також шляхом концентрації до фондів університетського відділу Центральної бібліотеки надійшло 25 тис. 821 пр.; технічного відділу – 100 тис. пр.; медичного відділу – 45 тис. 442 пр. Отже, разом фонди Центральної бібліотеки зросли за той період на 543 тис. 263 пр. Ця література репрезентувала, головним чином, видання після 1917 р. з різних галузей знань, передусім з історії, літератури, права, філософії, а також з питань техніки і природознавства. Серед літератури, отриманої шляхом концентрації за цей період, налічувалося до 2 тис. книг XVIII ст., 1200 пачок та папок рукописних і архівних матеріалів, 2 тис. нот, 25 пр. опрацьованих та зшитих газетних комплектів до 1917 р., а також 150 пр. за 1920–1941 рр. тощо. Крім того, було одержано від Української книжкової палати 1200 пр. нової літератури (газет, брошур, дрібних видань).

Центральна бібліотека створювалася не лише для концентрації видань, а й для функціонування як книгозбірня, але обслуговувала вона переважно потреби Рейху, причому використання літератури мало практичний аспект для різних відомств, що вивчали реалії перед воєнними діями для полегшення просування німецьких військ на фронті, або для аналізу можливостей використання природних ресурсів. Читачами були майже винятково представники військових частин та німецьких цивільних установ Генералкомісаріату України. За лютий – липень 1942 р. у Центральній бібліотеці при Рейхскомісаріаті України (разом з університетським, технічним і медичним відділами) було зареєстровано 272 абоненти, 2010 відвідувань; було видано 8 тис. 277 книжок та складено 384 бібліографічні довідки⁷¹.

Серед замовлень по абонементу на видання Бібліотеки були запити з відомства Шпеєра з проханням надіслати у тимчасове користування низку видань з питань водного господарства Дніпра, а саме: “Вісті Інституту водного господарства” за 1935–1938 рр., “Збірник з питань гідротехніки” (1936), а також книги: Корчагін А.К. “Судноплавні глибини рік при регулюванні стоку” (1938), “Питання санітарної техніки і водопостачання” (1937), “Ріка обіточна, її гідрологія та гідрогеологія” (1937), Сотченко О.М. “Анотований покажчик літератури” (1937), Мялковський М.В. “Норми втрат на випаровування з водної поверхні в басейні Дніпра” (1935), “Стік та фактори стоку. Збірник з питань гідрології” (1936), “Транзитне днопоглиблення на

Дніпрі” (1937), Цасс В.М. “Метод вибору типів суден для малих рік” (1936)⁷². З військового музею у Празі у листі від 8 квітня 1942 р. до рейхс-комісара України були запити на комплект “Большой советской энциклопедии” та видання з історії мистецтва і археології⁷³.

На запит генерал-комісара Києва д-р Бенцінг 14 серпня 1942 р. надсилає перелік 54 книг про Чувашію (шифри – А 48952, С 2727, В 96075 тощо), які були згодом передані на так зване “тимчасове користування”⁷⁴. Були запити через рейхскомісара України на сільськогосподарську літературу для Дослідницького центру України з сільського господарства та ін.⁷⁵ З фондів Крайової бібліотеки відбиралася література для військової бібліотеки, яка була організована по вул. Суворова⁷⁶.

Проводилося активне листування з книговидавничими фірмами Німеччини – Гаррасовіц, Лоренц, Тренкле та іншими стосовно книгообміну і абонементу. Як свідчать численні архівні документи (є переліки цих видань з шифрами), на абонемент видавалися видання, головним чином, з фондів Академічної бібліотеки (тематика майже універсальна). Водночас книгообмін охоплював і публікації Видавництва Академії наук УРСР, реквізовані Бенцінгом у лютому 1942 р.⁷⁷

З 1943 р. Оперативний штаб Розенберга офіційно передав контроль над бібліотеками до Крайового управління архівів, музеїв та бібліотек, яке було утворено за наказом рейхскомісара України від 7 грудня 1942 р. (але наказ був підписаний лише 26 лютого 1943 р.). З 1 березня ЦБРУ (БАН) знову змінює назву з Центральної бібліотеки при Рейхскомісаріаті України на Крайову бібліотеку⁷⁸.

В архівах Рейхскомісаріату України збереглися звіти Бібліотеки за січень–серпень 1943 р., з яких ми дізнаємося також про деякі сторони її діяльності. У цей час в Бібліотеці працювало 86 співробітників, 14 з яких було скорочено.

Фонди Бібліотеки за 8 місяців 1943 р. поповнилися на 110569 од., переважно за рахунок концентрації фондів різних установ, зокрема через перевезення літератури колишнього Видавництва АН України (вул. Чудновського, 2), книгарні цього видавництва по вул. Фундуклеївській, 12, книжкового складу по вул. Саксаганського, 44, приєднання фондів інших бібліотек тощо. В архівах зберігаються переліки реквізованих книг Видавництва АН (понад 2100 назв у багатьох примірниках).

За звітами Бібліотека проводила напружену роботу по систематизації та відбору видань для відправки до Німеччини та для Оперативного штабу Розенберга. За цей період було попередньо засистематизовано і перевірено 31 тис. журналів та 154 тис. видань, що були складені у стоси; відібрано

журналів для Оперативного штабу Розенберга – 19178 од.; з фондів, що зберігалися у Володимирському соборі відібрано і передано для подальшої відправки до Німеччини 18 тис. журналів. Проводилася робота й по відборі 10 бібліотечок для робітників, вивезених до Німеччини зі Східної Європи (головне українська і російська художня література та дублети книг, одержаних від інших бібліотек і приватних осіб – 3250 од.).

За цей період Бібліотеку відвідав 871 читач, було 5822 відвідувань, видано 27149 од. книг (у читальному залі і на абонементі)⁷⁹. З них 1832 книги було надіслано до Німеччини по абонементу і шляхом обміну. Паралельно проводилася робота по вилученню на спеціальне зберігання забороненої радянської літератури, складені списки ідеологічної та російської художньої літератури і перекладів з іноземних мов⁸⁰.

Німецька окупаційна влада з агітаційно-пропагандистською метою, щоб притягнути на свій бік віруюче населення Києва, вирішила вивезти з Володимирського собору книжки і пристосувати його для релігійних потреб. Про це Крайове управління навіть доповідало у Рівне рейхскомісару України Еріху Коху.

З 28 червня по 4 серпня 1943 р. включно проводилася робота по вивезенню з Володимирського собору видань, які належали Крайовій бібліотеці. Література була перевезена і перенесена до приміщень колишньої Духовної академії на Подолі, де вже знаходилися стародруки до XVI ст., приміщень Педагогічного інституту (350 тис. книг) і Університету (120 тис. томів релігійної літератури, в основному, журналів). 18 тис. журналів з фондів Академічної бібліотеки, що зберігалися у Володимирському соборі, було вивезено до теперішньої Національної парламентської бібліотеки, де формувалися вантажі для відправки у Німеччину⁸¹.

У цій роботі брали участь монахи, монахині, діти, жінки. Контроль здійснювали працівники Бібліотеки. Працювали дуже інтенсивно, по 10–12 годин. Ключі від собору були передані єпископу Пантелеймону⁸².

Значний інтерес становить також звіт Бібліотеки майже за весь час її діяльності під час німецької окупації – з 15 жовтня 1941 р. до 24 вересня 1943 р. включно⁸³. Цей звіт складався відразу після звільнення Києва, і в ньому відчувається певна ідеологічна ситуація часу. З нього ми дізнаємося, що основна робота Бібліотеки від початку окупації полягала у розшукуванні та завезенні книжок з так званих “безгосподарних” фондів, до яких належали бібліотеки всіх партійних та громадських організацій, підприємств, більшості інститутів, приватних бібліотек тощо, ліквідованих німецькою владою. Силами робітників Бібліотеки (перенесено на руках та перевезено вручну двоколкою) було виявлено та завезено 850 тис. кн. од., 472 пач-

ки рукописних матеріалів та 4 тис. нот. Була врятована більшість фондів інститутів Академії наук, літературу яких передали Бібліотеці. Зокрема, інститутів: літератури – 33148 кн. од.; історії – 23 тис. кн. од.; мистецтвознавства, фольклористики та етнології – 12550 кн. од.; мовознавства – 12 тис. кн. од.; фізики – 12766 кн. од.; математики – 11150 кн. од.; механіки – 11012 кн. од. тощо.

Крім цього, було збережено збірки проф. П.М. Попова – 8413 кн. од.; академіка М.М. Крилова – біля 10 тис. кн. од.; академіка М.Г. Холодного – 3414 кн. од.; рештки бібліотеки академіка О.О. Богомольця та деякі інші⁸⁴. Перенесено і збережено також відділ “Орієнталія”, якому загрожувала небезпека і частина якого (приблизно 10 тис. од.) була викинута нацистами на сніг. Всього з відділу “Орієнталія” врятовано близько 200 тис. од.

У колишньому будинку Ради Народних Комісарів робітниками Бібліотеки було переглянуто протягом декількох днів на десяти поверхах до 200 тис. кн. од., з яких відібрано до Бібліотеки понад 53 тис. кн. од. Забрати всього не було можливості через брак транспорту⁸⁵.

Проводилася значна діяльність по розшуку і зберіганню не лише академічних архівів та збірок, а й рукописних збірок та архівів видатних українських діячів культури, які залишилися в окупованому Києві, що здійснювалася під керівництвом М.В. Геппенера та завідувача рукописним відділом О.А. Назаревського. Серед них – архіви Івана Ле, Володимира Сосюри, Семена Скляренка, Петра Панча, Андрія Малишка, Натана Рибак, Юрія Яновського, Павла Тичини, Максима Рильського, Олександра Богомольця, Андрія Головка, Сергія Шелухіна, Бориса Зданевича та багатьох інших, значна кількість котрих згодом, після звільнення Києва, була повернена власникам⁸⁶.

Одночасно з цим проводилося також комплектування обов'язковим примірником. Бібліотека одержувала з Української книжкової палати лише ті матеріали, які виходили у м. Києві. З районів обов'язкові примірники надходили лише випадково. По цьому джерелу комплектування одержано 15982 пр. газет; 1755 книг, брошур періодичних видань; 473 дрібних матеріали; 881 плакат. Через передплату в 1943 р. надійшло декілька назв німецьких газет та 3 назви журналів – всього 442 пр. Шляхом купівлі придбано лише 104 кн. од.

Шляхом обміну, головним чином, на видання АН УРСР було одержано від фірми Гаррасовіц, Антоновича, Огієнка та Львівської бібліотеки – всього 234 од. Надіслано до Німеччини та передано різним науково-дослідним установам 2203 пр.

Була проведена робота по сортуванню книжок, в основному, з питань статистики, краєзнавства та довідкової літератури – разом 321 тис. од., з них звірено з алфавітним каталогом на дублетність – 36 тис. кн. од., передано до опрацювання – 10683 кн. од.

Проводилася робота по виявленню лакун в радянській періодиці за 1917–1941 рр. Виявлення та збирання безгосподарних фондів здійснювалися силами всього штату Бібліотеки. Відповідальним робітником за комплектуванням з лютого 1943 р. була К.К. Дзюбенко (група комплектування складалася з 9–12 осіб).

Улітку 1943 р. групою комплектування було укомплектовано та надіслано 11 бібліотечок на 8350 кн. од. для українських робітників, що працювали у Німеччині. Списки на надіслану літературу не склалися.

У травні 1942 р. з робітників Бібліотеки було виділено групу опрацювання в кількості 8 осіб. Усього за весь час групою було опрацьовано: журналів – 6585, книжок – 10137. Відповідальною була О.З. Бродовська. Обслуговування читачів Бібліотеки майже не проводилось, її відвідувало за день 10–15 осіб. Коло читачів було дуже обмеженим. Працювати в Бібліотеці мали право тільки німці та ті наукові робітники, які працювали за їх завданнями.

Склалися списки на дозволену та заборонену літературу. Здебільшого робота полягала у перегляді радянської і російської художньої літератури. Все, що мало ознаку партійності та було пов'язане з радянським будівництвом або з революційними рухами, заборонялося.

У другій половині 1942 р. у відділі “Періодика” проводилась активна робота по обліку періодичних видань. Оперативному штабу Розенберга передані 4-й та 5-й примірники російської періодики і 7-й примірник української, датованої після 1917 р. – разом 17 тис. од.⁸⁷

Оперативний штаб докладав значних зусиль, щоб одержати бібліотечні фонди, які були раніше конфісковані конкуруючими нацистськими відомствами. Зокрема, у вересні 1942 р. Кюнсберг передав йому для Центральної бібліотеки Вищої школи 5 тис. томів Бібіковської колекції (протокол передачі від 3 лютого 1943 р.)⁸⁸.

Спочатку офіційна лінія Оперативного штабу щодо конфіскованих бібліотечних фондів полягала у тому, що вивозити їх з окупованих територій, у принципі, було не бажано; іноді – можливо, на деякий час, до закінчення війни, щоб врятувати їх від розграбування та пошкодження.

Проте, ще задовго до зламу у ході війни, Оперативний штаб енергійно проводив “розбір” конфіскованих бібліотечних фондів, у результаті чого цінні матеріали вивозилися, а решта знищувалася. У період з вересня 1942 р.

по вересень 1943 р. окупаційною владою проводилася активна робота як по підготовці книг до вивезення, так і безпосередній вивіз бібліотечних фондів до книгосховищ Німеччини.

В архівах збереглися численні матеріали з переліками кількості книг і журналів, звіти, рапорти, розпорядження, інструкції, супровідні документи, що свідчать про маршрути вивезення бібліотечних фондів з України. Зокрема, керівник Головної робочої групи України Г. Антон доповідав, що з “Естради” 24 вересня 1942 р. вивезено залізничним транспортом до Франкфурта-на-Майні 45 тис. іудаїки та гебраїки, а зі сховища Крайової бібліотеки на Подолі 28 травня 1943 р. – близько 56 тис. томів з позначкою “Karlsruhe 32545” (номер вагона 06350395). А 16 липня 1943 р. – близько 60 тис. томів – з позначкою “Opeln 18781” (номер вагона 06357193). 16 серпня 1943 р. звітти ж підготовлено до вивезення 5813 книг та 2 ящики з газетами і брошурами. Була також вивезена повністю картотека єврейської літератури на Подолі, яка знаходилась у приміщенні колишньої Духовної академії⁸⁹.

19 вересня 1943 р. був підписаний протокол передачі (лише з назвами бібліотек) Крайовому управлінню переліку бібліотек, фонди яких призначалися для вивезення у Кам’янець-Подільський. Серед зазначених бібліотек була й Крайова бібліотека зі своїми відділеннями. За Крайову бібліотеку протокол підписав П. Максименко⁹⁰. У той самий день Бенцінг підписав акт про передачу Мюллеру 1500 монографій та журналів на “тимчасове користування” з Політехнічного відділу Крайової бібліотеки для відправки у Берлін-Целендорф⁹¹.

27 вересня 1943 р. д-р Томсон, уповноважений Оперативного штабу Розенберга, подав звіт про припинення дій його робочої групи внаслідок поспішного відступу з Києва німецьких військ. Але він зазначав, що проведеною роботою закладено основи бібліотеки, яка разом з книжковим матеріалом, що вже знаходився у Берліні, об’єднає цінну російську і українську літератури і зможе стати базисом для наукових досліджень⁹².

З кінця вересня 1943 р. Крайове управління продовжило свою діяльність у Кам’янці-Подільському. М.В. Геппенер 16 вересня 1941 р. одержує наказ супроводжувати вантаж з бібліотечними фондами залізницею⁹³. 10 жовтня 1943 р. д-р Вінтер повідомив рейхскомісара України, що серед музейних експонатів були також відправлені 10 ящиків з виданнями Крайової бібліотеки, серед них: 2 ящики з рукописами, 5 – з стародруками, 2 – з нотами, 1 – з творами мистецтва і рукописами, 1 – з українською⁹⁴. Ці матеріали надійшли спочатку до Кам’янця-Подільського, потім до Троппау (Опави)⁹⁵.

У жовтні 1943 р. розпочалася також підготовка до переїзду до Троппау (Опави), де Крайове управління з січня 1944 р. продовжувало свою ді-

яльність до початку 1945 р.⁹⁶ Відправлення бібліотечних фондів у вересні-жовтні 1943 р. здійснювала як адміністрація Вінтера, так і спеціалісти Оперативного штабу Розенберга. Остання відправка літератури з Києва була 26 жовтня 1943 р. Вінтер і Бенцінг ще знаходилися у Києві, мешкали в приміщенні Генералкомісаріату⁹⁷.

Вже 13 листопада 1943 р. колектив Бібліотеки приступив до роботи. Було зроблено кількісний облік усіх фондів, згідно з яким на 1 січня 1944 р. її фонди налічували 4852974 од. книг та журналів, 5280 тис. пр. газет, 10 тис. плакатів, 350 тис. волянсій – загалом 10492974 од.⁹⁸ Закаталогізований фонд Бібліотеки складав 2 млн. книг і 600 тис. журналів⁹⁹.

За час німецької окупації з фондів Бібліотеки було вивезено 719 тис. творів друку – 705 тис. книг та журналів, 10 тис. пр. газет, 4 тис. плакатів, у т.ч. з основного книгосховища – 235 тис. од.; з Філії № 1 – 120 тис. од.; з Філії № 2 – 360 тис. од. При цьому найбільша кількість видань була вивезена у 1941 і 1943 рр. – відповідно 305 і 250 тис. од. У 1942 р. було вивезено 150 тис. од. книг і журналів, 4 тис. плакатів та 10 тис. пр. газет.

В акті Бібліотеки № 26 від 31 липня 1944 р. про втрати та збитки, що були нанесені нацистськими окупантами та їх співучасниками (підписаний 11 співробітниками Бібліотеки та експертом в галузі рукописної книги і стародруків – проф. КДУ Назаревським О.А.), наводиться кількість вивезених видань з її різних підрозділів, а саме:

1. Книги з колекції Статистичного кабінету	–	7000 од.
2. Книги обов'язкового примірника 1941 р.	–	4000 од.
3. "Юдаїка": єврейською мовою	–	60000 од.
російською та іншими мовами народів		
Радянського Союзу	–	20000 од.
4. Періодична література після 1917 р.	–	17000 од.
5. Видання Академії наук УРСР	–	4000 од.
6. Книги з колекції Бібікова	–	5000 од.
7. Книги з Відділу географії та		
статистики (німецькою мовою)	–	4500 од.
8. Книги з необроблених фондів	–	26500 од.
9. Книги з Довідково-бібліографічного		
кабінету	–	1500 од.
10. Колекція плакатів часів		
громадянської війни	–	1500 од.
11. Книги з різних галузей знань	–	477000 од.
12. Колекція різних плакатів	–	1500 од.
13. Колекція нот	–	520 од.

З Бібліотеки були вивезені деякі цінні рукописні книги і документи, зокрема, південнослов'янське Євангеліє сербського походження; перше і друге горностаєвські євангелія XVI ст.; пачка окремих документів XV–XVIII ст.; рукописний збірник XV ст. з записом “Васка Писара”; абіссінський рукопис XVIII ст.; 6 рукописних книжок XVII–XVIII ст.; а також 120 рідкісних київських, львівських, чернігівських стародруків, серед яких були праці Л. Барановича, І. Галятовського, М. Смотрицького та ін.; художнє видання “Слова о полку Ігоревім” з ілюстрацією майстрів Палеха; збірники українських народних пісень; збірку творів М.В. Лисенка (Лейпцизьке вид.) тощо¹⁰⁰.

Фонди Бібліотеки зазнали значних втрат через невдалу евакуацію, масові знищення літератури як з боку радянської влади, так і німецьких окупаційних служб та внаслідок бойових дій. Зважаючи на стислі терміни евакуації, Бібліотека не мала можливості вивезти значну частину своїх фондів, які на початок війни налічували близько 5 млн. од. До Уфи, куди під час війни була евакуйована Академія наук України, починаючи з 10 липня 1941 р. п'ятьма партіями були вивезені найбільш цінні рукописні і друковані матеріали – загалом 243581 од. Останню п'яту партію літератури підготували до відправки у вересні, але, на жаль, вивезти її не вдалося.

За наслідками перевірки встановлено, що з 1346 ящиків, підготовлених до відправки з Києва до Уфи, прибуло 1055. Як зазначалося у звіті Бібліотеки, у зв'язку із загальними умовами евакуації докладні описи вивезених фондів були відсутні. Детальні описи евакуйованої літератури робилися вже в Уфі, про що свідчать численні переліки видань в архівах Бібліотеки¹⁰¹.

Основна частина невивезених фондів Бібліотеки знаходилась у головному приміщенні по вул. Володимирській, 58а, у приміщенні Наркомосвіти по бульвару Шевченка, 14, книгосховищах Софійського та Володимирського соборів, приміщенні колишньої Духовної Академії на Подолі.

Понад два роки Бібліотека працювала при окупаційному режимі, протягом них вона повністю відчула на собі особливості діяльності представників цієї влади. Усі вони проголошували себе рятувальниками культурних цінностей, обгрунтовуючи в багатьох випадках конфіскацію і вивіз бібліотечних фондів як засоби для їх збереження від пошкоджень та розграбування.

У перші дні окупації м. Києва фонди Бібліотеки постраждали від передових частин вермахту, а трохи згодом від команди Кюнсберга. Перед Кюнсбергом ставилося передусім завдання вивозу бібліотечних матеріалів політичного характеру. Проте сам Кюнсберг розумів свою місію дещо ширше. Прикладом цього може служити той факт, що його команда першою

грунтовно “обстежила” всі книгосховища Бібліотеки, і нею, зокрема, були вивезені: колекція Бібікова, 60 тис. томів єврейської літератури, стародруки і рукописні видання, довідники та енциклопедії, цінні наукові видання з усіх галузей знань. Грабіжницька діяльність Кюнсберга була настільки широкомасштабною, що згадувалася у матеріалах Нюрнберзького процесу¹⁰².

З початку листопада 1941 р. почала активізуватися діяльність Оперативного штабу Розенберга. Незважаючи на те, що Бібліотека офіційно підпорядковувалася Рейхскомісаріату України, її діяльність контролювалася Оперативним штабом. Між Розенбергом і Кохом існували суттєві протиріччя відносно окупаційної політики на Україні, що знайшло своє відображення також і в їх ділових стосунках. Еріх Кох офіційно визнавав присутність Оперативного штабу на території Рейхскомісаріату України¹⁰³, але одночасно з тим, не бажаючи, щоб на підвладній йому території безконтрольно діяли представники Оперативного штабу, поступово почав концентрувати у своїх руках управління установами культури. Зокрема, таким кроком було створення Центральної бібліотеки при Рейхскомісаріаті України з її численними відділами і книгосховищами, а згодом і Крайової бібліотеки. Протягом 1942 р. дії Оперативного штабу були обмежені – він мав право конфіскувати лише ідеологічні та політичні матеріали, а вивозити літературу – лише з дозволу Рейхскомісаріату або Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями. Це правило порушувалося з наближенням лінії фронту¹⁰⁴.

9 жовтня 1943 р. Г. Вінтер повернувся до Києва (з ним був також Й. Бенцінг) для організації вивезення архівних і бібліотечних матеріалів¹⁰⁵. Представник штабткомісаріату проф. Мансфельд разом з Г. Вінтером звернулися до керівництва 75-го піхотного дивізіону 7-ї армії з проханням до діючих частин вберігати, по можливості, від пошкоджень приміщення, де знаходяться культурні цінності. Серед перелічених об’єктів була і Крайова бібліотека з усіма належними до неї книгосховищами та філіями¹⁰⁶.

Стосовно неоднозначної діяльності Оперативного штабу Розенберга можна зазначити, що, крім різноманітної дослідницької роботи, він здійснював на окупованих територіях охорону та збереження предметів культури, зокрема бібліотек, від знищення і розграбування як з боку місцевого населення, так і нацистів. Водночас він був найбільшою нацистською грабіжницькою організацією, яка в роки Другої світової війни вивезла з окупованих областей України сотні тисяч предметів культури.

Крайове управління поставило перед д-ром Бенцингом завдання перебудови бібліотечної справи на Україні на німецький зразок¹⁰⁷, а д-р Вінтер навіть надіслав Розенбергу доповідь “Про бібліотечну систему в Києві”¹⁰⁸.

Масовий вивіз літератури до Німеччини у зв'язку з наближенням лінії фронту Крайове управління пояснювало бажанням зберегти цінні видання від пошкоджень та загибелі. Проте про основний напрям діяльності Крайового управління можна зробити висновок з листа рейхскомісара України Еріха Коха до Георга Вінтера, датованого березнем 1943 р., в якому він зазначав, що наразі не може бути й мови про розвиток і удосконалення бібліотечної справи; зараз на порядку денному стоїть питання про збереження цінних фондів від втрат або пошкоджень з тим, щоб пізніше зробити їх корисними для німецької науки¹⁰⁹.

Воєнізовані команди, зокрема, діюче у СС науково-дослідне товариство "Спадщина" та воєнізовані геологічні групи також займалися активним вивозом культурних цінностей. Пік вивозу припадає на другу половину 1943 – середину 1944 р., оскільки вони працювали безпосередньо у зоні бойових дій, там, де вже цивільного управління не існувало, і всі культурні цінності залишалися напризволяще та були легко доступними. Вони діяли за традиційною схемою: незадовго до відступу військових частин, в основному, з великого міста, туди направлялася оперативна команда, яка опрацьовувала не вивезені відділом "G" Головного імперського управління безпеки та іншими нацистськими організаціями фонди наукових бібліотек, відбирала потрібну літературу і направляла її до Німеччини¹¹⁰.

Оцінити втрати БАН та простежити долю вивезених матеріалів під час війни надзвичайно важко. Відома дослідниця історії українських архівних та бібліотечних фондів під час Другої світової війни П. Грімстед Кеннеді досліджувала шляхи вантажів за документами німецьких архівів. Вона вказувала, що, крім Східної бібліотеки Розенберга, частина київських бібліотечних фондів потрапила до бібліотеки "Hohe Schule", що розміщувалася у австрійському місті Тарценберзі. Туди потрапили фонди бібліотеки Бібікова, іудаїка і гебраїка (в тому числі і зазначена "Естрада")¹¹¹. Відомо, що частина цих фондів повернулася до України, але цілком можливо, що певні зібрання, за прикладом Смоленського архіву, потрапили до інших держав. За даними П. Грімстед Кеннеді частина матеріалів через центри концентрації в Державному архіві в Опаві (Троппау) в Чехії та Франкфурті-на-Майні переправлялася до інших держав, в тому числі, як вказувала дослідниця, частина фондів з території СРСР була вивезена і до США. Рукописні книги разом з архівом потрапили до Західної Чехії, але були повернуті до Києва (тепер вони зберігаються в ЦДІАК). Розшуки шляхів повернених книжок – тема окремого дослідження з відповідними матеріалами, що зберігаються у архівах Німеччини, США, Москви. У своїх

дослідженнях з питань реституції П. Грімстед Кеннеді працювала з матеріалами 3-ї Американської армії і адміністрації американської окупаційної зони, але доля багатьох видань так і залишається невідомою.

Причин для цього декілька: проведення розшуків шляхів вивезених бібліотечних фондів є складним не лише у зв'язку із обмеженістю архівного матеріалу, а й з причин відсутності й на сьогодні в НБУВ реальних списків та переліків вивезених матеріалів. Найзначнішими втратами можна вважати ті фонди, що були відібрані з необлікованих фондів концентрації, які зберігалися в Подільській філії, Володимирському соборі, інших сховищах Бібліотеки¹². На них були відсутні штампи Бібліотеки. Тому багато з них, можливо, й повернуті Україні і зберігаються в інших бібліотеках, як це сталося з фондами Бібікова, що потрапили до бібліотеки Університету. Але важко встановити й вивезені матеріали з проштампованих та облікованих основних фондів, оскільки багато каталогів були пошкоджені і після війни реконструйовані за наявними матеріалами. Водночас стосовно останніх є надія на розшук хоча б частини з них, у зв'язку з тим, що вони були позначені штампами та помітками бібліотекарів Бібліотеки Академії наук УРСР та УАН-ВУАН.

Необхідно переглянути і концепцію про необхідність повернення до бібліотек тих фондів, що все ж таки внаслідок переміщень випадково потрапили до інших сховищ України. За 50 років ці фонди органічно увійшли до бібліотечних фондів відповідних установ, а також залучалися до наукового обігу. Виникає резонне питання про доцільність нового перерозподілу колекцій та зібрань, який може лише заплутати історію фондів. Простіше, на нашу думку, вирішити питання шляхом державної реєстрації колекцій та зібрань, рідкісних і цінних видань, раритетів й унікалів. Це дозволило б остаточно з'ясувати найціннішу частину бібліотечного фонду України, простежити долю книжок та провести облік, який би дозволив уникнути непорозумінь та подальших втрат фондів.

¹ Передусім використовувалися матеріали з діяльності Надзвичайної державної комісії про злочини німецько-фашистських загарбників: Сообщение ЧГК о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в г. Киеве.— М., 1944; О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в г. Киеве // Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков.— М., 1946; *Науменко Д.* Руйначі культури // За Рад. Україну.— 1942.— 24 черв.— С. 1; В бібліотеці Академії наук // Комуніст.— 1941.— 6 верес. тощо. Найзмістовнішою можна назвати збірку

документів: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : Зб. документів і матеріалів.– К., 1963.

² Серед таких публікацій необхідно згадати найголовніші: Культурне будівництво в Українській РСР : Зб. документів і матеріалів (червень 1941–1960 рр.).– К., 1961.– Т. 2; Нюрнберзький процес : Сб. матеріалів : В 3 т.– М., 1965–1966.– Т. 1–3; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941–1945 гг. : В 3 т.– К., 1975; Книга и книжное дело в Украинской ССР : Сб. документов и материалов / Сост.: Л.И. Гольденберг и др.– К., 1986.

³ *Королевич Н.Ф.* Бібліографія в Українській РСР у період Великої Вітчизняної війни // Українська радянська бібліографія.– К., 1980.– С. 87–91; *Гімальдінова З.В.* Бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни // Бібліотекознавство і бібліогр.– 1985.– Вип. 25.– С. 10–16; *Гімальдінова З.В.* Бібліотечна справа на Україні у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945) : Лекції для студентів з курсу “Історія бібліотечної справи в СРСР”.– Х., 1963.

⁴ Див.: Матеріали круглого столу “Проблеми вивчення архівних матеріалів “Оперативного штабу Рейхсміністра окупованих областей Сходу Розенберга” / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Каб. Мін. України.– К., 1994; Матеріали національного семінару “Проблеми повернення національно-культурних пам’яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни”. Чернігів, верес. 1994 / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Каб. Мін. України.– К., 1996. Можна назвати оглядову статтю, написану на опублікованих джерелах: *Лазаренко Ю.І.* Доля бібліотек під час Другої світової війни // Бібл. вісн.– 1995.– № 6.– С. 8–10.

⁵ *Александрова О.* Попередні підсумки діяльності бібліотеки по розшуку втрачених книжкових фондів // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи.– К., 1996.– Вип. 6.– С. 238–242; *Александрова Е.* Потери библиотек Украины: проблемы выявления и поиска // Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты) : Матэрыялы Міжнарод. навук. конф., Мінск, 19–20 чэрвеня 1997 г.– Мінск, 1997.– С. 92–98.– (Сер. “Вяртанне–4”).

⁶ Серед таких видань передусім слід згадати видання: *Komorowski M.* Deutsche Bibliothekspolitik in der Sowjetunion (1941–1944) // Bibliotheken während des Nationalsozialismus / Hrsg. P. Vodosek, M. Komorowski.– Wiesbaden, 1989.– S. 475–484; *Mller N.* Okkupation, Raub, Vernichtung : Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944.– Berlin, 1980.– 431 S.

⁷ *Hartung U.* Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg, 1941–1943.– Bremen, 1997.– 135 S.; Betr.: “Sicherstellung” : NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. v. W. Eichwe-de, U. Hartung.– Bremen, 1998.– 263 S.

⁸ Україна в Другій світовій війні у документах : Зб. нім. арх. матеріалів / Упоряд. В. Косик.– Л., 1997.– Т. 1.

⁹ *Дубровіна Л.А.* М.В. Гешпенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України // Укр. археогр. щорічник.– К., 1993.– Вип. 2.– С. 32– 36.

¹⁰ Про незаконність переміщення цих колекцій, очевидно, не маючи у своєму розпорядженні достовірних відомостей та документів, пише Олена Александрова (Александрова О. Потери библиотек Украины: проблемы выявления и поиска // Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты) : Матэрыялы Міжнарод. навук. конф.– Мінск, 1997.–С. 93–94; Александрова О. Попередні підсумки діяльності бібліотеки по розшуку втрачених книжкових фондів // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи.– К., 1996.– Вип. 6.– С. 238–242). Про розпорядження НКО та про перегляд цих книжкових колекцій С.І. Масловим та П.М. Поповим в 1931–1932 рр., а також документальне підтвердження про купівлю бібліотеки див.: Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.– К., 1998.– С. 161–162.

¹¹ *Grimsted Kennedy P.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Г. Боряка.– 2-е вид.– Л., 1992; *Grimsted Kennedy P.* Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни / За участю Г. Боряка // Пам'ятки України.– 1994.– № 3/6.– С. 92–105. *Grimsted Kennedy P.* The Odyssey of the Smolensk Archive.–Pittsburgh, 1995.– 132 p.

¹² Загальний огляд архівних матеріалів Оперативного штабу опублікований: *Себта Т.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга // Арх. України.– 1997.– № 1/6.– С. 53–73.

¹³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 50–50 зв.; ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57–58 зв.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні.– К., 1963.– С. 14–15, 30–31.

¹⁴ *Кох Е.* Промова гауляйтера Еріха Коха // Нове укр. слово.– 1943.– 4 берез. (Ч. 74.)

¹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні.– С. 53.

¹⁶ "Betr.: Sicherstellung"; NS – Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. v. W. Eichwede, U. Hartung.– Aremen, 1998.– S. 29.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 183–184.

¹⁸ "Betr.: Sicherstellung".– S. 22–23.

¹⁹ *Ibid.*– S. 65; *Себта Т.М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами у роки II світової війни : Дис. ... канд. іст. наук.– К., 2000.– С. 3–4.– Машинопис.

²⁰ "Betr.: Sicherstellung".– S. 27.

²¹ *Hartung U.* Raubzüge in der Sowjetunion. Das Sonderkommando Künsberg, 1941–1943.– Bremen, 1997.– S. 124.

²² "Betr.: Sicherstellung".– S. 29

²³ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 180; спр. 10, арк. 253.

²⁴ *Mller N.* Okkupation, Raub, Vernichtung. Dokumente-zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944.– Berlin, 1980.– S. 187–188, 226–227; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр., 10, арк. 284–286; ф. 3676, оп. 1, спр. 46, арк. 2.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 316; спр. 10, арк. 277, 280, 284; ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 49.

- ²⁶ Там само, ф. 3206, оп. 5, стр. 10, арк. 278; ф. 3676, оп. 1, стр. 59, арк. 93–96.
- ²⁷ Там само, ф. 3206, оп. 5, стр. 4, арк. 183–184, 314–315; ф. 3676, оп. 1, стр. 4, арк. 54; стр. 141, арк. 258, 270–271; *Себта Т.М.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтнера Розенберга // *Арх. України.*– 1997.– № 1/6.– С. 55.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 52, арк. 103–110; стр. 149, арк. 227–229; стр. 225, арк. 155–160; Картотека “З” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг”. Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии, 1941–1942 / Изд. подг. М.А. Бойцовым и Т.А. Васильевой.– М., 1998.– С. 17.
- ²⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 21, арк. 31–33, 91; стр. 213, арк. 65–71, 128–144, 166–171; *Grimsted P.K.* The Odyssey of the Smolensk Archive.– Pittsburgh, 1995.– P. 16; *Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни : Документи.*– К., 1997.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 149, арк. 263–284; Картотека.– С. 28.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, стр. 4, арк. 211–212; ф. 3676, оп. 1, стр. 136, арк. 222–231.
- ³² *Grimsted P.K.* The Odyssey.– P. 11–13; “Betr.: Sicherstellung”.– S. 31.
- ³³ *Grimsted P.K.* The Odyssey.– P. 11; ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 22, арк. 174.
- ³⁴ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, стр. 10, арк. 124, 155; стр. 8, арк. 74 зв.–75; стр. 27, арк. 63–73.
- ³⁵ Там само, оп. 5, стр. 10, арк. 154.
- ³⁶ Там само, оп. 5, стр. 7, арк. 221.
- ³⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 64, арк. 24–25.
- ³⁸ *Hartung U.* Raubzüge in der Sowjetunion.– S. 31.
- ³⁹ *Ibid.*– S. 23–25. “Betr.: Sicherstellung”.– S. 62.
- ⁴⁰ *Hartung U.* Raubzüge in der Sowjetunion.– S. 36.
- ⁴¹ *Ibid.*– С. 37–40.
- ⁴² *Ibid.*– S. 38.
- ⁴³ *Ibid.*– S. 39–40.
- ⁴⁴ *Сергеева І.А.* З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918–1939) // *Бібл. вісн.*– 1995.– № 6.– С.15; Арх. НБУВ, оп., стр. 590, арк. 6.
- ⁴⁵ *Hartung U.* Raubzüge in der Sowjetunion.– С. 40.
- ⁴⁶ ДАКО, ф. Р–2356, оп. 2, стр. 199, арк. 67–67 зв.; Р–2412, оп. 2, стр. 199, арк. 112; Р–2360, оп. 1, стр. 23, арк. 43.
- ⁴⁷ *Hartung U.* Raubzüge in der Sowjetunion.– S. 95–96.
- ⁴⁸ *Ibid.*– S. 100.
- ⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, стр. 4, арк. 73–74.
- ⁵⁰ *Hartung U.* Raubzüge in der Sowjetunion.– S. 105, 110; “Betr.: Sicherstellung”.– S.
- ⁵¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 635, арк. 1.; ДАКО, ф. Р–2412, оп. 2, стр. 244, арк. 31; ф. Р–2356, оп. 6, стр. 11, арк. 1–5; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, стр. 4, арк. 57–58 зв., 63.

⁵² ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 2.

⁵³ Там само, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 27, арк. 14.

⁵⁴ Постанова Київської міської управи № 244 від 11 грудня 1941.– ДАКО, Р-2356, оп. 6, спр. 1, арк. 10. Постанова від 17 жовтня була надрукована у газеті “Українське слово” 9 листопада 1941 р.

⁵⁵ Збереження бібліотечного фонду // Укр. слово.– 1941.– 12 листоп. (№ 55).

⁵⁶ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 1756.– арк. 9, 4.

⁵⁷ Там само, Р-2412, оп. 2, спр. 144, арк. 13.

⁵⁸ Йозеф Бенцінг (1904–1981) – колишній співробітник Оперативного штабу Розенберга, спеціаліст з романської філології; 1934–1945 – д-р Пруссської державної бібліотеки; 1946–1966 – працював у Бібліотеці Університету у Майнці. Проводив велику дослідницьку роботу з історії німецького книгодрукарства, передусім XVI ст. Розробив науково-теоретичні передумови для “Зведеного каталогу німецькомовного друку 16 ст.”

⁵⁹ ДАКО, Р-2360, оп. 10, спр. 23, арк. 43; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57; спр. 10, арк. 155.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4; арк. 4–14, 17–21, 53–54, 97, 71–74; спр. 7, арк. 219–222, 282–286, 361–365; спр. 8, арк. 413; спр. 10, арк. 155.

⁶¹ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 4; арк. 17–21.

⁶² Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 221.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 616, арк. 1.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 228, арк. 216.

⁶⁶ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 50а, арк. 10–13; спр. 228, арк. 213–216; ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 417.

⁶⁷ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 155–157.

⁶⁸ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 51, арк. 3; Р-2356, оп. 6, спр. 1756, арк. 9; ф. 3676, оп. 1, спр. 85, арк. 11.

Будинок Бібліотеки розміщувався у хоральній синагозі по вул. Мало-Васильківській, 13 побудований у 1898 р. Синагога діяла до 1926 р., після чого там розташовувався Клуб кустарів та ремісників-одинаків, профспілка взуттєвиків. Перед війною у приміщенні колишньої синагоги знаходилося книгосховище Центральної єврейської бібліотеки імені Моріца Вінчевського. З 1948 р.– Державний єврейський театр юного глядача. Під час німецької окупації був зареєстрований як Бібліотека ім. Вінчевського та Бюро естради, музики та цирку (з дозволу штабткомісаріату на існування деяких організацій у м. Києві). Моріц Вінчевський – Ліпе Бенціон Новохвич (1856–1932), єврейський письменник, член соціал-демократичної партії Німеччини (з 1877 р. ?) (компартії США з 1921 р.), проживав у Росії, Німеччині, США. – Краткая еврейская энциклопедия.– Т. 1.– Иерусалим, 1976, Стб. 676. У деяких опублікованих матеріалах наводяться не зовсім точні відомості щодо цієї бібліотеки (зокрема, див. *Рогова А.Л.* Матеріали про діяльність Центральної єврейської бібліотеки ім. Вінчевського // *Єврейська історія та культура в Україні.*– К., 1994.– С. 129–132).

- ⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп.1, спр. 31, арк. 485–488.
- ⁷⁰ Там само, спр. 48, арк. 54–58.
- ⁷¹ ДАКО, ф. Р–2412, он. 2, спр. 244, арк. 1–4.
- ⁷² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 275–276.
- ⁷³ Там само, спр. 4, арк. 92.
- ⁷⁴ Там само, спр. 7, арк. 245.
- ⁷⁵ Там само, арк. 314.
- ⁷⁶ Там само, арк. 277–279.
- ⁷⁷ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 7, арк. 217, 220, 223, 241, 280, 329–380; спр.18, арк. 2-6, 329–416; Ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 49, 81.
- ⁷⁸ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 124, 155.
- ⁷⁹ Кількість відвідувань коливалася: за місяць липень – 1054 відвідувань читачів й видано 3678 книг; за червень – 1103, видано 4113 книг.– Там само, спр. 7, арк. 283–284.
- ⁸⁰ Там само, спр. 7, арк. 282–286.
- ⁸¹ Там само, арк. 193–194.
- ⁸² Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 1–5; спр. 645, арк. 6.
- ⁸³ Там само.
- ⁸⁴ Після війни частина матеріалів, за бажанням власників, була повернута, див. статтю: Частину награбованої німцями академічної літератури повернуто її власникам // Вісн. АН УРСР.– 1944.– № 4.– С. 79–81.
- ⁸⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 635.
- ⁸⁶ *Дубровіна Л.А.* М.В. Гешпенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України // *Укр. археогр. щорічник.*– К., 1993.– Вип. 2.– С. 32– 36.
- ⁸⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 635, арк. 1–5, спр. 645, арк. 6.
- ⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 1, арк. 4–6, 40–57.
- ⁸⁹ Там само, оп. 1, спр. 39, арк. 1–4; спр. 50, арк. 10–13; спр. 54, арк. 34, 98, 100; спр. 55 майже повністю; спр. 221, арк. 155–157, 193. Центральна бібліотека *Nohe Schule* знаходилася у австрійському містечку Тарценберзі, у Франкфурті-на-Майні було засновано спеціальне відділення *Nohe Schule* під назвою “Відділення для вивчення єврейського питання”, куди потрапили книги з основних єврейських колекцій Європи.– *Кеннеді Грімстед П., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей.– С. 23.
- ⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 221–221 зв.
- ⁹¹ Там само, спр. 7, арк. 224.
- ⁹² Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 5, 100.
- ⁹³ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 15–16.
- ⁹⁴ Там само, спр. 1, арк. 1.
- ⁹⁵ Там само, спр. 8; *Кеннеді Грімстед П., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей.– С. 23–24, 61. У цьому виданні опубліковано у додатках серію документів періоду Кам’янця-Подільського та Опави.

⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп.5., спр. 8, арк. 2–6 зв., 114–115, 180. Після Тропачу частина матеріалів була повернута Україні (зокрема рукописи потрапили до ЦДАК), але повністю доля цих книжок та мистецьких матеріалів з 10 ящиків з літературою Бібліотеки невідома.

⁹⁷ Там само, ф. 3776, оп. 1, спр. 51, арк. 69.

⁹⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, од. зб. 640, арк. 1; од. зб. 643, арк. 21.

⁹⁹ Там само, од. зб. 642, арк. 25.

¹⁰⁰ Там само, од. зб. 640, арк. 1–4; од. зб. 642, арк. 4, 24 зв.–25. Рукописні матеріали частково були повернені і тепер зберігаються у фондах ЦДАК.

¹⁰¹ Там само, од. зб. 616, арк. 1; од. зб. 644, арк. 39.

¹⁰² Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними преступниками : Сб. матеріалов : В 3 т. – М., 1965–1966; Т. 1. – С. 41.

¹⁰³ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 199.

¹⁰⁴ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 54, арк. 82, 103.

¹⁰⁵ Там само, спр. 51, арк. 69.

¹⁰⁶ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 200–201.

¹⁰⁷ Там само, спр. 8, арк. 413.

¹⁰⁸ Там само, спр. 4, арк. 192–194.

¹⁰⁹ Там само, спр. 8, арк. 34–35.

¹¹⁰ "Betr.: Sicherstellung". – S.34, 75.

¹¹¹ *Кеннеді Грїмстед П., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей. – С. 19–20, 94–95 та ін.

¹¹² Про склад та історію цих фондів див. відповідні розділи монографії: *Дубровіна Л.А. Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 1998.